

فصلنامه تخصصی علوم سیاسی

سال یازدهم، شماره سی‌ام، بهار ۱۳۹۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۸/۲۹

تاریخ تصویب: ۱۳۹۳/۱۱/۴

صفحات: ۳۵-۵۱

بررسی مقایسه‌ای نقش روسیه و انگلستان در دو جنبش اجتماعی معاصر

ایران: جنبش تنباکو و جنبش مشروطیت

دکتر داراب فولادی*

عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد آشتیان، گروه علوم سیاسی، ایران، آشتیان

چکیده

در متون تاریخی ابهام‌هایی در مورد نقش انگلستان در شکل‌گیری جنبش مشروطه ایران وجود دارد. این مسئله به شکل این پرسش که «چرا قدرت‌های اروپایی در جنبش‌های اجتماعی ایران مداخله کرده‌اند؟» مطرح شده فرضیه پژوهشی این است که «مداخله قدرت‌های اروپایی در عرصه سیاسی کشورهای دیگر در چارچوب منافع ملی آنها در نظام بین‌المللی قابل توجیه است و همسویی آنها با بازیگران داخلی تابعی است از متغیر منافع مذکور.» روش پژوهش توصیفی تحلیلی بوده و در پایان به این نتیجه رسیده است که حمایت روسیه از جنبش تنباکو و حمایت دولت انگلستان از جنبش مشروطه در قالب مفهوم «اتحاد طبیعی» و در جهت منافع آن قدرت‌ها قابل توضیح است. و در یک داوری علمی و بی‌طرفانه می‌توان گفت: این جنبش‌ها، رهبران و شرکت‌کنندگان در آنها صرفاً ناشی از اراده قدرت‌های بیگانه نبوده‌اند.

کلید واژگان

جنبش اجتماعی، جنبش مشروطه، جنبش تنباکو، بازیگر بین‌المللی، موازنه قوا.

* ایمیل: darabahmana9133@gmail.com

مقدمه

در تاریخ معاصر ایران جنبش مشروطه خواهی رویداد مهمی است که از سوی پژوهشگران بسیار از ابعاد مختلف مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است و همچنان قابلیت کنکاش و مطالعه را دارد. از نکات عمده ای که از دیرباز ابهاماتی را پیرامون مشروطه بوجود آورده نقش بازیگران خارجی در این جنبش بوده است، تا جایی که منتقدانی که با اساس تفکر مشروطه خواهی مخالفت داشتند یا دارند، و یا به نوعی وارثان فکری مخالفان جدی جنبش مشروطه اند، که در به بن بست رساندن این جنبش نقش عمده ای داشته اند، پیدایش و روند و محتوای جنبش را به بیگانگان نسبت داده اند. در صورتی که در یک بررسی مقایسه‌ای میان این جنبش با سایر جنبش‌ها از نظر مداخله گری و ایفای نقش عامل خارجی شباهت‌هایی قابل ذکر است که می‌تواند مبنایی باشد برای زدودن ابهامات و پاسخی برای اتهامات منتقدانی که با گذشت بیش از یک سده همچنان بیگانگان را «به ویژه انگلستان» ایجاد کننده و عامل اصلی جنبش مشروطیت ایران معرفی می‌کنند. مسئله پژوهشی در قالب این پرسش بررسی خواهد شد که: «بازیگران بین‌المللی چرا و با چه اهدافی در جنبش‌های اجتماعی ایران (جنبش تنباکو و جنبش مشروطیت) مداخله و ایفای نقش نموده اند؟» در پاسخ به پرسش پژوهشی فرضیه این است: مداخله و ایفای نقش بازیگران و قدرت‌های بزرگ (روسیه و انگلستان) در عرصه‌های مختلف سیاسی کشور ایران از جمله جنبش‌های اجتماعی در چارچوب «استراتژی کلان سیاست خارجی و منافع ملی آنها در منطقه و ایران» بوده و همسویی و همراهی آنها با بازیگران داخلی در واقع تابعی است از متغیر منافع ملی آنها. به عبارت دیگر اقتضای پیگیری منافع ملی آنها این بوده که گاه از حکومت ایران و گاه از نیروهای اجتماعی حمایت کنند. و کنار هم قرار گرفتن بازیگران داخلی و خارجی بیش از آنکه بیانگر رابطه‌ی پایدار وابستگی و دست‌نشانده‌گی و ... باشد از «اتحاد طبیعی» و پیمان نانوشته‌ای که همسویی منافع آنها موجب آن می‌شده سرچشمه گرفته است.

روش پژوهش توصیفی تحلیلی خواهد بود در طی پژوهش سعی می‌کنم با استفاده از منابع و متون موجود و فراهم کردن داده‌هایی که بتوان در یک تحلیل مقایسه‌ای بکار بست و با مقایسه‌ی بارگیری‌های بازیگران داخلی و خارجی در دو جنبش مورد بررسی و جابه‌جایی معناداری که در حضور دو بازیگر خارجی در هر یک از این جنبش‌ها روی داده است فرضیه خود را به آزمون بگذارم. مقاله حاضر شامل چکیده، مقدمه، مبانی نظری، تاریخچه موضوع پژوهش، بحث و تحلیل و نتیجه‌گیری پایانی خواهد بود.

۱. مبانی نظری

پیش از ورود به بحث و تحلیل موضوع لازم است ضمن روشن کردن منظور خود از بعضی مفاهیم نظیر «جنبش اجتماعی» و «اتحاد طبیعی» نظریه‌ای را که قرار است مبنای تحلیل خود در این پژوهش قرار دهم معرفی نمایم.

«جنبش اجتماعی» عبارتست از تلاش مداوم و متمرکز یک گروه اجتماعی برای رسیدن به اهداف مشترک نظیر اصلاح، حفظ، تغییر و یا از بین بردن نظام اجتماعی موجود (آقابخشی، ۱۳۶۶: ۲۳۶). «هنگامی که گروهی سازمان یافته درصدد تغییر یا حفظ عناصری از جامعه برآید» یک جنبش اجتماعی شکل گرفته است که معمولاً سازمان یافته‌تر و پایدارتر از رفتار جمعی است. (کوئن، ۱۳۷۲: ۴۰۵).

«اتحاد طبیعی» در دسته بندی اتحادها و ائتلاف‌ها به آن دسته از اتحادها گفته می‌شود که دو یا چند بازیگر در حوزه دارای منافع مشترکی باشند اما به علت آنکه خواست‌ها و منافع یکی از طریق دیگری تامین می‌شود بازیگران ضرورتی نمی‌بینند که خود را در قالب یک پیمان مکتوب به یکدیگر متعهد نمایند. (قوام، ۱۳۸۴: ۱۸۲) به عبارت دیگر دو یا چند بازیگر بدون هیچ پیمان و قرار مشخص و مکتوب منافع خود را در همکاری و همسویی یکدیگر می‌بینند و طبیعتاً متعهدند و نه رسماً.

«نظریه سیستمی» در تحلیل روابط میان بازیگران در عرصه سیاست داخلی و سیاست بین‌المللی می‌تواند قالب تئوریک مفیدی باشند. در نظر گرفتن نیروهای موثر در عرصه یک جامعه سیاسی و یا جامعه جهانی به عنوان یک سیستم (نظام) به این معنی است که هر یک از مجموعه‌ی بازیگران درون یک جامعه (ملی - بین‌المللی) اجزاء یک کل یکپارچه اند که از رفتار سایر بازیگران تاثیر می‌پذیرند و بر رفتار آنها هم تاثیر می‌گذارند. در عرصه نظام ملی بازیگران متعدد با توجه به توان بسیج اجتماعی و ابزارهای کارآمد پیکار وزنه و جایگاه متفاوتی دارند. در نظام بین‌الملل هم بازیگران مختلف با یکدیگر دارای تعامل اند و بسته به قدرت ملی، موقعیت جغرافیایی و اهمیت استراتژیکی، ویژگی‌های رهبران و توان ایدئولوژیکی جایگاه خاصی در ساختار قدرت دارند. درک فرآیندهای تصمیم‌گیری و سیستم‌ها در سطح ملی برای فهم رابطه میان واحد‌های ملی و سیستم بین‌المللی اهمیت اساسی دارد. متمرکز شدن تصمیم‌گیری ملی به معنی بررسی یک فرد و سیستم از سیستم بین‌المللی است. سیستم بین‌المللی نیز در کانون خود تحقیق در مورد تعامل میان سیاست‌های خارجی یک سلسله از واحد‌های ملی را دارد.

(دوئرتی و فالتزگراف، ۱۳۷۲: ۲۴۱).

چالمرز جانسون در بررسی و توضیح چرایی بروز انقلاب‌ها و جنبش‌های اجتماعی معتقد است دو دسته عوامل داخلی کلی و بین‌المللی می‌تواند بر محیط مادی و محیط ارزشی یک جامعه سیاسی تاثیر گذاشته و زمینه بروز جنبش‌ها را فراهم نماید. عوامل داخلی موثر بر محیط مادی، عوامل داخلی موثر بر محیط ارزشی و عوامل خارجی یا بین‌المللی موثر بر محیط مادی و عوامل بین‌المللی موثر بر محیط ارزشی (بشیریه، ۱۳۷۲: ۵۲).

مورتون کاپلان به لحاظ تاریخی مدل‌های بین‌المللی را در شش عنوان نظام موازنه قدرت، نظام دو قطبی متصلب، نظام دو قطبی منعطف، نظام عالمگیر، نظام سلسله مراتبی و نظام با حق و تو، دسته بندی کرده، معتقد است نظام «موازنه قدرت» بیانگر نظام حاکم بر روابط بین‌المللی طی قرون هجده و نوزده بوده است. (سیف زاده، ۱۳۷۸: ۷۳).

در نظام موازنه قدرت اعضاء قدرتمند سعی دارند از افزایش قدرت سایر قدرت‌ها ممانعت کنند تا هیچ قدرتی نتواند به صورت قدرت مسلط (هژمون) درآید. برای تحقق حفظ توازن قوا از راه‌ها و ابزارهای مختلفی نظیر رقابت تسلیحاتی، تصرف اراضی دیگر بازیگران، ایجاد مناطق حائل، مداخله در امور داخلی دیگر بازیگران، ایجاد تفرقه میان متحدین طرف مقابل (سیف زاده، ۱۳۷۸: ۵۹-۵۸) و سازش و همگرایی دو یا چند بازیگر برای کنترل قدرت تهدید کننده موازنه استفاده می‌کنند.

در این پژوهش رفتار روسیه و انگلستان در همسویی و رویارویی آنها با یکدیگر و با بازیگران داخلی و نیروهای اجتماعی ایران متأثر از جایگاه و منافع ملی آنها در نظام بین‌الملل که در مقطع مورد بررسی «موازنه قوا» همخوانی داشته توضیح داده خواهد شد.

۲. تاریخچه دو جنبش تنباکو و مشروطه

برای ورود به بحث و بررسی تطبیقی در مورد نقش بازیگران و قدرت‌های خارجی در دو جنبش مورد نظر این مقاله لازم است ابتدا به طور خلاصه به بیان و نحوه بروز این دو رویداد در تاریخ معاصر ایران اشاره می‌شود.

_____ بررسی مقایسه‌ای نقش روسیه و انگلستان در دو جنبش اجتماعی معاصر ایران: جنبش... ◇

الف. جنبش تنباکو

در سال ۱۲۶۹ خورشیدی (۱۸۹۰ میلادی) ناصرالدین شاه قاجار امتیاز بهره برداری و تجارت انحصاری توتون و تنباکوی ایران را به مدت پنجاه سال به یک نظامی تبعه دولت انگلستان واگذار کرد. سرگرد جerald تالبوت با ایجاد یک شرکت (شرکت شاهنشاهی تنباکوی ایران) درصدد استفاده از امتیاز انحصار دریافت شده اش برآمد (عیساوی، ۱۳۶۹: ۳۸۵). واگذاری این امتیاز موجبات نارضایتی اقشاری از مردم ایران را در پی داشت که با فتوای میرزای شیرازی مجتهد برجسته شیعه در عراق مبنی بر تحریم استعمال توتون و تنباکو حکومت ایران را در معرض یک بحران و بی ثباتی و اعتراض گسترده مردمی قرار داد. در ایالات و شهرهای مختلف نارضایتی مردم به اشکال مختلف نشان داده شد و در نهایت حکومت ناصرالدین شاه مجبور شد امتیاز را لغو نموده، خسارت شرکت انگلیسی را از طریق دریافت وام خارجی بپردازد. این رویداد را از اعطای امتیاز تا نارضایتی های مردمی و لغو امتیاز جنبش تنباکو نامیده اند. (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۷۹: ۳۷-۳۶) و (امینی و شیرازی، ۱۳۸۲: ۱۴۵-۱۴۴).

ب. جنبش مشروطه

جنبشی سیاسی اجتماعی و در مقایسه با جنبش تنباکو فراگیرتر، طولانی تر و با آثار و تبعات ماندگارتر بوده است که در زمینه هایی از نارضایتی اقشاری از مردم شهرهای بزرگ، نخبگان مذهبی، روشنفکران و همچنین رویدادهایی که در همین سال ها در سایر نقاط جهان و بعضی کشورهای نزدیک روی داده یا در شرف روی دادن بود شکل گرفت و پس از کشمکش هایی حکومت قاجار و مظفرالدین شاه را وادار نمود به محدود شدن قدرت پادشاه، تنظیم قانون اساسی، تشکیل مجلس نمایندگان منتخب مردم و به طور کلی جایگزین کردن حکومت مشروطه و مبتنی بر قانون اساسی بجای حکومت استبدادی فردی تن دهد و با صدور فرمان معروف به فرمان مشروطه ایران را به جمع کشورهای که دارای قانون اساسی بودند وارد نماید. (موتقی، ۱۳۸۸: ۱۷۳). چون بررسی و تحلیل روند کلی و تفصیلی این دو جنبش مورد نظر این نوشته نیست از پرداختن به آن پرهیز و خواننده را به مطالعه منابع متعدد در این خصوص ارجاع می دهیم.

۳. مقایسه نقش روسیه و انگلستان در دو جنبش تنباکو و مشروطیت

بررسی رویدادهای تاریخی و اجتماعی از ابعاد مختلف و با استفاده از چارچوب‌های متفاوتی امکان پذیر است. جنبش‌های اجتماعی دارای ابعاد مختلف فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، تاریخی و به‌طور کلی جامعه‌شناختی اند اما در این پژوهش که هدف آن بررسی نقش قدرت‌های خارجی در روند این جنبش‌هاست بیشتر از منظر سیستمی و با تأکید بر سیستم بین‌المللی موازنه قوا به موضوع نگرسته می‌شود.

در هر جنبش اجتماعی می‌توان سه عنصر و جزء اصلی را مشخص نمود: ایدئولوژی، رهبری و سازمان مردمی. این سه جزء با وجود تفاوت‌های شکلی و محتوایی برحسب ماهیت جنبش تقریباً در همه جنبش‌ها قابل بررسی است (بشیریه، ۱۳۷۲: ۸۱).

الف. ساختار جنبش تنباکو

۱) ایدئولوژی

اگر ایدئولوژی جنبش را دستورالعمل، باید و نباید‌ها و الگوهای عمل در متن جنبش بدانیم ممکن است ایدئولوژی یک جنبش بر اساس گروه‌های مختلف شرکت‌کننده در بدنه اجتماعی آن، یکپارچه یا مرکب باشد. جنبش تنباکو از این حیث دارای دستگاه فکری و ایدئولوژی منسجم و یکپارچه‌ای نبود، زیرا لایه‌های مختلف شرکت‌کننده در جنبش دارای منافع و باید و نباید‌ها و اهداف متفاوت بودند. اما روحانیون که نقش تعیین‌کننده در جهت‌گیری و سرانجام جنبش داشتند در قالب گفتمان اسلامی و مفاهیم مذهب تشیع به اقدام در عرصه جنبش پرداختند. درحالی‌که اقشاری نظیر تاجران عمده، زمین‌داران بزرگ، مصرف‌کنندگان دخانیات دارای اهداف و منافع خاص نیز بودند بیشتر تحت تأثیر اعلامیه‌ها و مواضع و دستورات روحانیون بودند.

۲) رهبری

در اینکه فتوای میرزای شیرازی سرنوشت جنبش را تعیین کرده تاریخ‌نگاران اجماع دارند. اما با توجه به عدم حضور ایشان و تأثیر گذاری روند ناراضایی مردم و بعضی روحانیون در داخل و خارج بر موضع‌گیری میرزای شیرازی و صدور فتوای تحریم تنباکو و فقدان تشکیلات و ساختار و امکانات ارتباطی

— بررسی مقایسه‌ای نقش روسیه و انگلستان در دو جنبش اجتماعی معاصر ایران: جنبش... ◇

وحدت بخش میان مردم و ایشان شاید نتوان به صراحت از رهبری در این جنبش صحبت کرد، به عبارت دیگر در شهرهای مختلف نارضایتی مردم به شکل‌های مختلف و با پیشگامی افراد مختلف که البته اکثراً از روحانیون شیعه بودند، بروز می‌کرد و از نظر روش و زمان هم ناهمخوانی‌هایی میان آنها وجود داشت. ضمناً از سخنان یک روحانی تبعیدی از شیراز به عراق و همچنین نامه سید جمال‌الدین اسدآبادی به میرزا درخصوص ضرورت موضع‌گیری در قبال امتیاز نباید غافل بود (موثقی، ۱۳۸۸: ۱۷۶-۱۷۴) علما در راس جنبش اعتراضی‌ای قرار گرفتند که رهبری مردم برای تحریم خرید و فروش توتون و تنباکو را به شکلی موثر بر عهده داشت. تعدادی از روشنفکران با حمایت قوی تجار مهم توانستند توان بالای خود را در استفاده از هژمونی علما برای بسیج توده‌ای آشکار کنند. (اسپوزتیووال، ۱۳۸۹: ۱۱۳).

۳) سازمان مردمی

طیف گسترده‌ای از گروه‌های مردمی که از امتیاز واگذار شده زیان دیده بودند در بدنه جنبش تنباکو حضور داشتند، تجار بزرگی که پس از انحصار تجارت و صادرات تنباکو منافع خود را از دست می‌دادند، تجار خرده پا و متوسط که تجارت و خرید و فروش کالای دخانی را در داخل انجام می‌دادند. قشر دیگری بودند که از امتیاز زیان می‌دیدند. ارتباط موجود و تاریخی میان بازاریان (تجار عمده-تجار متوسط) و روحانیون و نقش آنها در تحریک روحانیون به مداخله نباید از نظر دور داشته شود. زمین داران بزرگ که با رشد کشاورزی تجاری بخش زیادی از اراضی خود را در فارس، اصفهان، کردستان، کرمانشاه و گیلان به زیر کشت تنباکو می‌بردند. (عیساوی، ۱۳۶۹: ۳۸۴) خود و رعایاشان از انحصار زیان می‌دیدند. و سرانجام خیل عظیم مصرف‌کننده توتون و تنباکو که از این به بعد می‌بایستی به قیمتی که از طرف شرکت صاحب انحصار تعیین می‌شدتن دهند از ناراضیان از واگذاری امتیاز بودند. (موثقی، ۱۳۸۸: ۱۷۲) آنچه که کدی «اتتلاف عجیب و ناپایدار» مینامد روحانیت، بازرگانان، صنعتگران، دکان داران، روشنفکران و تهیدستان شهری را در بر می‌گرفت (فوران، ۱۳۷۸: ۲۵۰).

۴) عامل خارجی در جنبش

معمولاً ساختار جنبش‌ها و انقلاب‌های اجتماعی از همان سه جزء پیش‌گفته تشکیل می‌شود. اما با توجه به رویکرد این پژوهش توجه به نقش قدرتها و بازیگران خارجی که در چارچوب منافع ملی خود به یاریگیری از میان بازیگران جنبش اجتماعی و یا حکومت که در مقابل جنبش می‌ایستند، دارای اهمیت

است. در جنبش تنباکو دولت روسیه که از دهه سوم قرن ۱۹ و پس از قرارداد ترکمانچای نفوذ گسترده‌ای در دولت و سیاست ایران پیدا کرده بود از واگذاری امتیاز انحصار توتون و تنباکوی تمام ایران بشدت ناراضی بود، اولین مخالفت با امتیاز از جانب سفارت روسیه در ایران و طی یک اعتراض رسمی صورت گرفت. از نظر سفارت روسیه این امتیاز اصل آزادی تجارت مطرح در قرارداد ترکمانچای را نقض می‌کرد. (فوران، ۱۳۷۸: ۲۵۱) مخالفت روسیه با امتیاز نه به خاطر منافع دولت ایران بود و نه در جهت محافظت از تسلط بیگانگان بر منافع و منابع اقتصادی ملت ایران بلکه تنها در چارچوب مصالح دولت روسیه بود که احساس می‌کرد در رقابت با انگلستان دچار زیان و شکست شده‌اند، بویژه که پای یک شرکت انگلیسی به محدوده‌ی امنیتی و انحصاری آنها در ایالات شمالی ایران کشیده می‌شد. بعدها که انحصار صادرات به یک شرکت فرانسوی که دفترش در استانبول بود واگذار شد روس‌ها اعتراض نکردند (فوران، ۱۳۷۸: ۲۵۹). زیرا در عرصه ایران فرانسه برای روسیه رقیب محسوب نمی‌شد.

جدول شماره ۱ بازیگران داخلی و خارجی موافق و مخالف در جنبش تنباکو را نشان می‌دهد:

مخالفان جنبش تنباکو	موافقان نیروهای جنبش تنباکو	
دربار سلطنت استبدادی عاملان حکومت عاملان شرکت انحصار تنباکو	روحانیون و مراجع تقلید تشیع تجار بزرگ تجار متوسط و خرده پا کشاورزان و زمین داران بزرگ توده‌های مصرف کننده دخانیات (مردم شهرهای بزرگ)	بازیگر داخلی
دولت انگلستان	سفارت و دولت روسیه	بازیگر خارجی

ب. ساختار جنبش مشروطه

۱) ایدئولوژی

در خصوص ایدئولوژی جنبش مشروطیت هم، با توجه به اقشار مختلف نیروهایی که در جنبش شرکت داشتند، می‌توان گفت ترکیبی بود از ایدئولوژی اقشار عمده و پیشگام، روشنفکرانی که درصدد

— بررسی مقایسه‌ای نقش روسیه و انگلستان در دو جنبش اجتماعی معاصر ایران: جنبش... ◇

گسترش حقوق و آزادی‌های فردی بودند چه در داخل و چه در خارج از کشور و از طریق روزنامه به گسترش اندیشه آزادی خواهی کمک می کردند. روحانیون شیعه با استناد به متون و روایات دینی ضرورت مبارزه با استبداد را ترویج و حمایت می کردند. بازرگانان هم که رویه ی دولت استبدادی را عامل تسلط بیگانگان بر اقتصاد و علت عقب ماندگی کشور و ضایع شدن منافع خود می دانستند نوعی ناسیونالیسم را بویژه در حیطه اقتصادی ترجیح می دادند. توده های مردم هم ایده ها و روش خود را از این گروه‌های مرجع می گرفتند. وجه مشترک همه این اقشار باور به ضرورت محدود سازی قدرت استبداد قاجار و برپایی نظام پارلمانی در ایران بود.

۲) رهبری

همان گونه که در مورد رهبری در جنبش تنباکو گفته شد، در جنبش مشروطه هم رهبری در فرد واحد و یا حزب و گروه مشخصی تمرکز نداشت. اما با توجه به نفوذ کلام روحانیون در توده مردم و همچنین اهمیت جایگاه آنها نزد مقام سلطنت از سویی و ضعف نفوذ پایگاه اجتماعی روشنفکران از سوی دیگر، روشنفکران و بازاریان تمام تلاش خود را در تحریک و به میدان آوردن روحانیون به کار بردند تا اهداف فکری و مادی خود را از طریق آنها بیان کنند و بدین طریق با بسیج توده ها، حکومت را وادار به عقب نشینی نمایند (آجودانی، ۱۳۸۲: ۱۲۲) و (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۱۰۳-۹۷).

۳) سازمان مردمی

به طور کلی گروه‌هایی که موقعیت خود را از دست می دهند و یا از بهره مندی از امتیازات اجتماعی منع می شوند پایگاه اجتماعی جنبش‌های اجتماعی محافظه کار و رادیکال را تشکیل می دهند. سازماندهی به منافع گروهی لازمه بسیج و خود به معنی بسیج منابع و نیروهاست. منابع می تواند شامل منابع وسایل اجبار، منابع اقتصادی و منابع ارزشی باشد. هنگامی که بسیج از حد سازمان گروهی فراتر رود و بخشی از جمعیت را به اعطای منابع خواسته شده برای دستیابی به هدف مطلوب برانگیزند جنبش پدید می آید. (بشیریه، ۱۳۷۲: ۷۹). در جنبش مشروطه گروه‌های مختلف از مردم شهری حضور داشتند. طبقات رو به زوال ماقبل سرمایه داری، اصناف و پیشه وران، دو طبقه خرده سرمایه دار، کارگر و روشنفکر، بخش گسترده‌ای از طبقه ی تجار و تعدادی از روحانیون طراز اول مقیم ایران و نجف از اصلی ترین گروه‌های بدنه ی جنبش بودند. انگیزه ها و اهداف و مطالبات هریک متفاوت بود اما در مبارزه با

وضع موجود با هم همراه بودند بدینگونه جنبشی مردمی، دموکراتیک و توده‌ای و شهری را راه انداختند (فوران، ۱۳۷۸: ۲۷۸-۲۷۱).

۴) عامل خارجی

با توجه به رویکرد فرضیه پژوهش در مورد تبعیت و تاثیر پذیری شدید و مداخله قدرت‌های بزرگ در جنبش‌های اجتماعی ایران از منابع کلان و استراتژی جهانی آنها و ضمن اقرار به اهمیت عوامل و زمینه‌های داخلی جنبش‌ها در این قسمت بحث را که به نوعی تلاش برای محک زدن فرضیه‌ی پژوهش با کمک داده‌های تاریخی است با تفصیل بیشتری، در قیاس با توضیح زمینه‌ها و عواملی داخلی، پی‌می‌گیرم.

اختلاف استراتژیک و تاریخی میان روسیه و انگلستان در نظام بین‌المللی و منطقه و پیدایش تحولاتی در ساخت قدرت نظام بین‌المللی از سوی دیگر نقش تعیین‌کننده، در روند و نتایج رقابت و نهایتاً سازش میان دو قدرت و در نتیجه روند نتایج جنبش مشروطیت ایران داشت. نفوذ روسیه در دربار قاجار و مقام سلطنت و حمایت از تخت و تاج قاجار براساس قرارداد ترکمانچای در عصر رقابت مسالمت‌آمیز یا عصر امتیازات (از ۱۸۷۲ میلادی به بعد) رقابت بین دو قدرت را تشدید کرده بود. مخالفت روسیه با گسترش نفوذ امتیازات انگلیسی‌ها بخصوص در باب امتیاز واگذار شده به ژولیوس روتر (۱۸۷۲ م) و امتیاز انحصاری تنباکو (۱۸۹۰ م) و فشار آن دولت به حکومت ایران به لغو هر دو امتیاز و گسترش تسلط روسیه در ایران منجر شده بود. (عیساوی، ۱۳۶۹: ۲۶۹) نقش روسیه در لغو امتیاز روتر آنقدر مهم بوده که شاه با وجود اینکه بسیار به امتیاز دل بسته بود با درخواست و اصرار روس‌ها آن را لغو نمود و بارها به روس‌ها می‌گفت که این عمل را بواسطه‌ی قولی که در سن پترزبورگ به صدراعظم روسیه داده‌ام انجام دادم. (تیموری، ۱۳۳۲: ۱۱۴، ۱۱۹، ۱۲۱)

گسترش نفوذ روسیه در دربار ایران و رشد تهدیدهای آن کشور در آسیای مرکزی و افغانستان تهدیدی علیه منافع انگلستان در ایران و منطقه بود (محمود، ۱۳۴۵ ج ۵: ۱۴۵-۱۴۴) روسیه همچنین با گسترش شبکه راه آهن خود از طریق خاک چین به اقیانوس آرام منافع خود را در خاور دور افزایش داده و با منافع انگلستان و ژاپن اصطکاک پیدا کرد. (لیتل فیلد، ۱۳۵۱: ۱۱۴).

تحول مهمی که در این دوران در ساخت قدرت بین‌المللی روی داده بود ظهور قدرت جدید و تجدید

— بررسی مقایسه‌ای نقش روسیه و انگلستان در دو جنبش اجتماعی معاصر ایران: جنبش... ◇

نظر طلب امپراطوری آلمان بود. با توجه به اینکه انگلستان حافظ نظام موازنه ی قوای بین‌المللی بود هرگونه تجدید نظر طلبی در ساختار قدرت موقعیت انگلستان را به‌طور جدی تهدید می‌کرد. نیروی دریایی آلمان با هدف تغییر در وضعیت موجود و افزایش قدرت آلمان به سرعت توسعه و تجهیز یافت. (گریمرگ، ۱۳۷۰ ج ۱۱: ۲۸۳-۲۸۲) امپراتور آلمان اعلام کرد: ما باید عصای سه دندانه نپتون (رب النوع دریاها به عقیده رومیان) را به تصرف درآوریم و این گفتار کسانی را که عصای مذکور یعنی سیادت بر دریاها را در دست داشتند به تفکر وا می‌داشت. (موروا، بی‌تا: ۶۲۳).

جدی بودن تهدید آلمان برای انگلستان آنقدر مهم بود که در دهه نخست قرن ۲۰ بخش زیادی از تلاش و فشار رقابت رویارویی اش بر روس را در جهت وادار آن کشور به ائتلاف با خود در جهت ممانعت از قدرت یابی و هژمونی آلمان بکار می‌بست. حمایت از ژاپن در جنگ با روسیه (۱۹۰۴) پیمان دوجانبه با ژاپن (۱۹۰۲) و مهم تر از همه حمایت از مخالفان دربار و سلطنت قاجاریه که تا حد زیادی تحت نفوذ و حمایت روسیه بود همگی در جهت جلب نظر و اجبار روسیه با همسویی با انگلیس در تقابل با آلمان و قدرت روز افزون آن صورت می‌گرفت. انگلستان درصدد حل مسالمت آمیز اختلافات خود با روسیه بود تا بتواند با آسودگی بیشتر و با حمایت روسیه در مقابل آلمان بایستد (وایت، ۱۳۷۵، ۳۵). پیشنهاد حل اختلاف با روسیه را در سال ۱۹۰۳ وزیر خارجه انگلستان با سفیر روسیه و در سال ۱۹۰۴ پادشاه انگلستان به سفیر کبیر روسیه در لندن ارائه کرد. اما روسیه هنوز حاضر به پذیرش نبود. (ترنزیو، ۱۳۵۹: ۱۲۷ و ۱۳۴).

تا پیش از آنکه فشارهای انگلستان روسیه را به پذیرش حل اختلافات وادار نماید انگلستان در عرصه ی ایران و جنبش مشروطه خواهی بود و ظاهراً از مشروطه شدن ایران حمایت می‌کرد. آنچه را که در تاریخ مشروطه ایران به حمایت انگلستان از مشروطه ایران معروف شده و زمینه اتهام ایجاد مشروطه توسط دولت و سفارت انگلستان را فراهم نموده است را میتوان در چند مورد خلاصه کرد:

الف) اجازه ورود و استقرار در سفارت خانه انگلستان به مشروطه خواهان پس از مهاجرت روحانیون و معترضان مذهبی به قم (خرداد ۱۲۸۵) آمار و ارقام متفاوتی از تعداد تحصن کنندگان در سفارتخانه ارائه شده است. روزهای متوالی و تقریباً تا هنگام توافق شاه به صدور فرمان مشروطه و بازگشت روحانیون از قم تحصن در سفارتخانه تداوم یافت (فوران، ۱۳۸۷: ۲۸۳).

ب) انگلستان که خود دارای رژیم مشروطه و پارلمانتاریزم قانونی بود با روح و فلسفه‌ی مشروطه در ایران همسویی داشت (زیباکلام، ۱۳۷۹: ۵۰۶).

پ) بعضی از افراد که از مشروطه و حمایت خود از آن دچار سرخوردگی شده بودند به این تحلیل رسیدند که کل انقلاب توطئه‌ای بود که انگلستان برای کوتاه کردن دست روسیه از انقلاب راه انداخته بود (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۵۶).

ت) رابطه انگلستان با سران ایلات و قبایل و نقشی که ایلات در فتح تهران پیدا کردند نیز به این قضاوت منجر شده است که انگلستان از طریق وابستگان خود توانست بر مشروطه و زمامداران آن مسلط گردد. و فتح تهران و خاتمه استبداد صغیر (تیر ۱۲۸۸) اقدام انگلستان از طریق عواملش بوده است (رواسانی، بی‌تا، ۹۰-۸۸)

در پاسخ مختصر به موارد فوق می‌توان گفت اقدام سفارتخانه در اجازه تحصن به ناراضیان با توجه به فضای هراس‌آلودی که پس از خروج روحانی‌ها از تهران بوجود آمده بود و بویژه با توجه به ضدیت روسیه با مشروطه و احتیاط سفارت عثمانی در پناه دادن به ناراضیان و تاخت و تازهای آن کشور در مرزهای ایران همزمان با رویدادهای مشروطه تلاشی بود از جانب سفارت انگلیس برای مبارزه با روس و نزدیک نشان دادن خود با اهداف مشروطه خواهان (ملک زاده، ۱۳۲۹ ج ۲: ۳۶۸-۳۶۷). هرچند پیش از ورود ناراضیان کاردار انگلستان برای متهم نشدن به مداخله در امور داخلی ایران از دولت ایران درخواست کرد مانع ورود آنها به سفارت انگلستان شود. ضمناً درخواست تلگرافی سید عبدالله بهبهانی از سفارت برای پناه دادن به ناراضیان هم در اقدام مذکور موثر بوده. البته سنت بست نشینی و تحصن در ایران، که فاقد هرگونه قانون حمایت از اتباع در برابر حکومت بود کاملاً جا افتاده بود و قبل از آن هم بارها در دفاتر تلگراف، مساجد و منزل مراجع اتفاق افتاده بود.

انگلستان دارای رژیم پارلمانی و مشروطه بود اما خواهان شکل‌گیری حکومت قانونی و مردمی در مناطق نفوذ و مستعمرات خود نبود، اشتباه است اگر فکر کنیم آنها حاضر می‌شدند در کشوری نظیر ایران بجای چیرگی بر یک دولت استبداد فردی خواهان گسترش و ایجاد مشروطه خواهی و حکومت مشروطه بوده باشند. بلکه این منافع مقطعی و بین‌المللی بود که آنها را مدتی (تا قبل از رضایت روسیه به بستن پیمان ۱۹۰۷) در کنار مشروطه قرار داد. زیرا پس از قرارداد آنها با سکوت و تایید دست‌درازی‌های

_____ بررسی مقایسه‌ای نقش روسیه و انگلستان در دو جنبش اجتماعی معاصر ایران: جنبش... ◇

روسیه علیه مشروطه ی نوپای ایران از عوامل شکست و بن بست آن شدند.

در ماجرای فتح تهران هم تلاش انگلستان برای منصرف کردن سپاهیان گیلان و بختیاری از فتح پایتخت و برکناری پادشاه بی نتیجه ماند، پس نمی‌توان گفت فتح تهران به تحریک انگلستان بود. زیرا در این هنگام انگلستان و روسیه در قالب اتفاق سه گانه هم پیمان بودند و ایران را میان خود تقسیم کرده بودند.

ادعا یا فرضیه ی دخالت یک عامل یا مانع خارجی را به صورت علمی و روشمند می‌توان بررسی و تایید یا رد کرد زیرا عامل خارجی هم در کنار سایر عوامل می‌تواند از طرق مختلف بر یک رویداد اجتماعی تاثیر بگذارد. اما ضرورت علمی و روشی ایجاب می کند تنها در حد معقول و واقعی به آن بها داده شود.

تمام رویارویی های انگلستان با روسیه از جمله قرار گرفتن آن کشور در کنار مشروطه خواهان ایران را تا پیش از توافق نهایی دو کشور در حل اختلافات خود در شرق و ایران (اوت ۱۹۰۷) می‌توان بخشی از فشارهای انگلستان برای وادار روسیه برای توافق با آن کشور دانست. همان گونه که پس از قرارداد ۱۹۰۷ که در جهت منافع دو طرف بود انگلستان با تغییر موضع از حمایت مشروطه خواهان دست برداشت و در کنار دربار سلطنتی و روسیه قرار گرفت تا مشروطه و هواداران آن در برابر استبداد خواهان داخلی و دو قدرت روسیه و انگلستان تنها بمانند و این تغییر موضع و همسویی انگلستان و روسیه در ناکامی ها و بن بست مشروطیت ایران نقش اساسی ای ایفا نمود.

پیامد قرارداد ۱۹۰۷ در بعد بین‌المللی برای انگلستان بسیار حائز اهمیت بود زیرا با توافق مذکور ضلع سوم اتفاق سه گانه در برابر اتحاد سه گانه ای که آلمان تشکیل داده بود تکمیل شد و روسیه و انگلستان و فرانسه در جهت کنترل هژمونی خواهی آلمان و متحدانش با یکدیگر به همکاری پرداختند. قبلا در ۱۸۹۲ روسیه با فرانسه و در ۱۹۰۴ انگلستان و فرانسه اختلافات خود را برای اتفاق در برابر آلمان حل کرده بودند.

روسیه پس از ۱۹۰۷ در ایران و برای حمایت از مستبدان در راس آنها محمد علی شاه دخالت های خود را گسترش داد و قرارداد مذکور را تقسیم واقعی ایران می دانست (ذوقی، ۱۳۶۸: ۶۶) انگلستان با رعایت احتیاط در جهت حفظ اتفاق با روسیه سکوت همراه با رضایت خود را از رفتار روسیه در ایران در

پیش گرفت و این رویه دست درازی های روسیه را شدت بخشید (محمود، ۱۳۴۵ ج ۸: ۱۳۷-۱۳۶).

جدول ۲ نشان دهنده صف‌بندی بازیگران جنبش مشروطه قبل از قرارداد ۱۹۰۷ است و جدول ۳ تغییر در این صف بندی را پس از قرارداد ۱۹۰۷ نشان می‌دهد.

جدول ۲

مخالفان جنبش	موافقان و حامیان جنبش مشروطه قبل از ۱۹۰۷	
دربار سلطنتی مستبد وابستگان دولتی و عمال حکومت بخشی از فرودستان شهرها بعضی از روحانیون ایران و نجف	مراجع تقلید در ایران و نجف بازاریان اصناف و پیشه‌وران روشنفکران بخشی از توده های مردم شهرهای بزرگ	بازیگران داخلی
سفارت روسیه در ایران که نماینده سیاست جهانی و منطقه ای روسیه بود	سفارت انگلستان که نماینده سیاست جهانی و منطقه‌ای انگلستان بود	بازیگران خارجی

جدول ۳

مخالفان جنبش	موافقان و حامیان جنبش مشروطه بعد از ۱۹۰۷	
دربار سلطنتی مستبد وابستگان دولتی و عمال حکومت بخشی از فرودستان شهرها بعضی از روحانیون ایران و نجف	مراجع تقلید در ایران و نجف بازاریان و تجار متوسط اصناف و پیشه‌وران روشنفکران بخشی از توده های مردم شهرهای بزرگ	بازیگران داخلی
سفارت انگلستان در ایران سفارت روسیه در ایران		بازیگران خارجی

در مقایسه دو جدول ۲ و ۳ تفاوت عمده ای که به نظر می رسد جابه‌جایی موضع و موقعیت انگلستان است که از فهرست حامیان به جمع مخالفان یا حامی مخالفان تغییر کرده است. انگلستان وقتی به هدف بزرگتر خود، همراه کردن روسیه در اتفاق سه گانه علیه آلمان و متحدانش، دست یافت منفعت و هدف کوچکتر را به راحتی فدا کرد و مشروطه را در برابر تاخت و تازهای دربار مستبد تنها گذاشت، در کودتای محمد علی شاه به متقاضیان تحصن در سفارت خود راه نداد و ماموران سفارت به

ناراضیان تیراندازی کردند.

از مقایسه جدول شماره ۱ با جدول شماره ۲ نکته دیگری که موید فرضیه‌ی این مقاله است روشن می‌شود، در جنبش تنباکو روسیه برای ممانعت از گسترش منافع انگلستان در کنار مردم و ناراضیان قرار می‌گیرد و حتی از مداخله نیروی قزاق در محافظت از کاخ ناصرالدین شاه که مورد تهاجم مردم قرار گرفته بود ممانعت نمود تا سرانجام امتیاز مذکور به زیان انگلستان و دربار لغو شده در جدول ۱ روسیه در جمع موافقان جنبش بود و انگلستان در کنار دربار اما در جدول شماره ۳ روسیه و انگلستان هر دو در کنار استبداد علیه جنبش مشروطه صف آرایی کردند.

نتیجه‌گیری

در مقاله در جهت آزمون این فرضیه که «مداخله بازیگران خارجی در جنبش‌های اجتماعی ایران در چارچوب استراتژی کلان سیاست خارجی و منافع ملی آنها بوده و همسویی آنها با بازیگران داخلی تابعی بوده از متغیر منافع ملی آنها» و با استفاده از منابع مکتوب سعی شد تصویر مختصری از ساختار این جنبش‌ها و در چارچوب نظریه‌ی سیستمی و مدل توازن قوا که در این دوران الگوی حاکم بر نظام بین‌الملل بود ارائه شود. با در کنار هم قرار دادن شواهد و تحلیل اطلاعاتی که فراهم شد می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد جنبش‌های اجتماعی ممکن است به طور مستقیم و یا غیر مستقیم و به صورت مثبت یا منفی تحت تاثیر بازیگران خارجی و بین‌المللی قرار بگیرند، بازیگران خارجی و قدرت‌های بزرگ در راستای استراتژی سیاست خارجی و منافع جهانی و منطقه‌ای خود در جنبش‌های کشورهای حوزه‌ی نفوذ خود مداخله می‌کنند، با توجه به اینکه اولویت بندی اهداف و منافع ملی در زمان‌های مختلف دستخوش تغییر می‌شود جهت‌گیری مداخله‌گرانه آنها نیز به سود یا زیان بازیگران داخلی تغییر می‌کند، کنار هم قرار گرفتن بازیگر خارجی مداخله‌گر و بازیگران خارجی حتماً به منزله وابستگی و مزدوری بازیگر داخلی نسبت به قدرت خارجی نیست، اقشار مشارکت‌کننده در جنبش تنباکو جیره‌خوار و وابسته به روس نبودند و اقشار شرکت‌کننده در جنبش مشروطه هم عامل و وابسته به انگلستان نبودند بلکه نوعی «اتحاد طبیعی» و همسویی منافع بوده است که این بازیگران را کنار هم قرار داده است.

منابع فارسی

- آبراهامیان، پرواند (۱۳۷۷)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران، نی.
- آجودانی، ماشالله (۱۳۸۲)، *مشروطه ایرانی*، تهران، اختران.
- آقابخشی، علی (۱۳۶۶)، *فرهنگ علوم سیاسی*، تهران، بهرنگ.
- اسپوزیتو، جان و جان وال (۱۳۸۹)، *جنبش های اسلامی معاصر*، ترجمه شجاع احمدوند، تهران، نی.
- امینی، علیرضا و حبیب الله شیرازی (۱۳۸۲) *تحولات سیاسی و اجتماعی ایران*، تهران، قومس.
- بشریه، حسین (۱۳۷۲)، *انقلاب و بسیج سیاسی*، تهران، دانشگاه تهران.
- ترنزیو، پیو کارلو (۱۳۵۹)، *رقابت روس و انگلیس در ایران و افغانستان*، ترجمه عباس آذرین، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- تیموری، ابراهیم (۱۳۳۲)، *عصر بی خبری یا تاریخ امتیازات در ایران*، تهران، اقبال.
- حائری، عبدالهادی (۱۳۸۱)، *تشیع و مشروطیت در ایران*، تهران، امیرکبیر.
- دوئرتی، جیمز و رابرت فالتزگراف (۱۳۷۲)، *نظریه های متعارض در روابط بین الملل*، ترجمه علیرضا طیب و وحید بزرگی، تهران، قومس.
- ذوقی، ایرج (۱۳۶۸)، *تاریخ روابط سیاسی ایران و قدرت های بزرگ*، تهران، پاژنگ.
- رایت، دنیس (۱۳۵۷)، *انگلیسیان در ایران، غلامحسین صدری افشار*، تهران، دنیا.
- رواسانی، شاپور (بی تا)، *دولت و حکومت در ایران دوره تسلط استعمار*، بی جا، نشر شمع.
- زیباکلام، صادق (۱۳۷۹)، *سنت و مدرنیته*، تهران، روزنه.
- سیف زاده، حسین (۱۳۷۸)، *اصول و روابط بین الملل*، تهران، دادگستر.
- شجیعی، زهرا (۱۳۷۲)، *نخبگان سیاسی ایران*، ۴ جلد، تهران، سخن.
- عیساوی، چارلز (۱۳۶۹)، *تاریخ اقتصادی ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران، گستره.
- فوران، جان (۱۳۷۸)، *مقاومت شکننده*، ترجمه احمد تدین، تهران، رسا.
- قوام، عبدالعلی (۱۳۸۴)، *اصول سیاست خارجی و سیاست بین الملل*، تهران، سمت.
- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۹)، *دولت و جامعه در ایران*، تهران، مرکز.

- _____ بررسی مقایسه‌ای نقش روسیه و انگلستان در دو جنبش اجتماعی معاصر ایران: جنبش... ◇
- کوئن، بروس (۱۳۷۲)، *مبانی جامعه‌شناسی*، ترجمه غلامعباس توسلی و رضا فاضل، تهران، سمت.
 - گریمبرگ، کارل (۱۳۷۰)، *تاریخ بزرگ جهان* جلد‌های ۹-۱۲، ترجمه حسینعلی هروی، تهران، یزدان.
 - لیتل فیلد، هنری و. (۱۳۵۱)، *تاریخ اروپا از ۱۸۱۵ به بعد*، ترجمه فریده قره‌چه‌داغی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
 - محمود محمود (۱۳۴۵)، *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلستان*، ۸ جلد، تهران، اقبال.
 - ملک زاده، مهدی (۱۳۲۹)، *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*، ۷ جلد، تهران، سقراط و ابن سینا.
 - موثقی، احمد (۱۳۸۸)، *نوسازی و اصلاحات در ایران*، تهران، قومس.
 - موروا، آندره (بی‌تا)، *تاریخ انگلستان*، ترجمه م. مسعودی، تهران، گوتنبرگ.

